

І. А. Свідер

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ РЕЧОВОГО ОБРАЗУ НА РАНЬОМУ ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ

У статті авторка звертається до теорії художнього образу та розглядає особливості розвитку речового образу в генезі. Зроблена спроба охарактеризувати речовий образ на усній стадії розвитку художнього слова та у фольклорі зокрема. Здійснений аналіз функціонування речового образу під впливом міфологічної свідомості та виявлено ряд його особливостей.

Ключові слова: художній образ, речовий образ, фольклор, розвиток, міф.

Зображення речового світу (артефактів), створеного людськими руками, або, ширше кажучи, повсякденного життя людей, їх побуту, речового оточення присутнє й у фольклорі та художній літературі – починаючи від античності і закінчуючи літературою новітньою. Створена нашими руками річ постійно відтворюється у мистецтві, складаючи, поруч з людиною та пейзажем, образну систему твору. Не лише літературознавці, а й видатні філософи та культурологи здавна приділяють проблемі речі як такої (у філософському сенсі слова) чималу увагу. Хоча з річчю й пов'язується уявлення про щось неживе, вона виступає як об'єкт чуттєвого сприйняття людини і має свої чіткі кордони, які виділяють її, надають їй статус буття [8, с.7]. Вірно зазначено, що «Ступінь прив'язаності до речового різна – в прозі й у поезії, в літературі різних епох, у письменників різних напрямків, але сама речовість з літератури не може бути видалена» [9, с.253].

Доцільно наразі звернутися до теорії художнього образу взагалі й статусу речового образу зокрема. Сам термін *образ*, запозичений з візантійської естетики (*εἰκωνος*) наштовхує нас на уявлення про певний зорово-визначений предмет. Цей термін знайшов своє місце в естетиці Гегеля, який, зокрема, гостро виступав проти суб'єктивізації речей, особливо ж – в сатирично-гумористичному аспекті, коли «зображення є лише грою з предметами, змішанням і збоченням матеріалу, блуканням в різні боки, плаванням без парусів та вітрил; воно виступає у вигляді суб'єктивних висловлювань, поглядів і прийомів, через які автор жертвує собою, як і самими предметами» [4, с.161]. Утім з часів Гегеля західна наука від терміну *образ* зазвичай відмовляється – більш пізні терміни на зразок *image* мають дещо інший зміст). Тим не менш, в XIX-XX століттях зацікавленість природою словесного образу не згасає (німецькі вчені А. Гумбольдт, Х. Штейнталь, П. Гейзе; українські дослідники О. Потебня та Г. Шпет, почасти й О. Білецький – як автор спостереження про функцію образу-речі в архаїчних текстах). Дається взнаки зазначена ще Леонардо да Вінчі очевидна перевага зорового сприйняття над слуховим. Це простежується і в процесі витіснення в західному літературознавстві терміну *образ* уже згаданим терміном *image*, уживаним нині в англomовній філології, що означає «малювнича картина». Однак матеріалом літературного образу є усе ж таки не стільки зорова асоціація, скільки слово, що має не лише зображальні, а й креативно-експресивні та інтелектуальні потенції. Проте завдання конкретно-історичного дослідження тих чи інших художніх вирішень у сфері образу предметно-речового світу, рух образних вирішень не часто приваблює дослідників. Дійсно «жодна категорія літератур-

ної теорії не залишалася такою нерухомою протягом століть, як категорія літературного образу» [3, с.6]. Зокрема цей підхід практично не популярний у вітчизняній науці. Проблеми філософсько-естетичні, мотиваційні, жанрові, світ людини й світ природи – ось що, як правило, становить центр зору літературознавців. Можна впевнено стверджувати, що проблема речового світу письменника, як правило, досліджується недостатньо – як в конкретно-історичному, так і в теоретичному планах.

Як ми уже відзначали, насиченість речового простору та сугестивність речового образу в рамках тієї чи іншої літературно-художньої програми різна. Погляд на ситуацію в діахронічному розрізі дозволяє уявити це особливо переконливо. Тому *мету* нашої статті ми вбачаємо у розгляді особливостей речового образу у генезі, на ранньому етапі становлення літератури.

Так, у стародавній епічній поезії речі існували начебто поза людиною, і в її свідомість увійшли лише в епоху формуванні лірики. В архаїчній літературі (*додамо – і в фольклорі, І. С.*) деталізація матеріального світу і деталізація психічного життя несумісні [5, с.107]. Водночас, читаючи твори, скажімо, античних авторів, ми не можемо не звернути увагу на те, що зовнішній, речовий світ для більшості письменників є, власне, набагато більш «переконливий», ніж, скажімо, інтелігібельні обрії або ж світ суб'єктивних переживань героїв. Антична література від початку впевнено й захоплено зображала якраз матеріальний, тілесний світ, не завжди вдаючись у деталізацію почуттів, мотивів та вчинків персонажів (останнє спостерігається лише на стадії виникнення лірики, але й тут, як ми зараз переконаємось, це не являє абсолютної установки). У цьому – величезна відмінність античного художнього слова від мови сакральних книг Стародавнього Сходу з їхньою спіритуалістичною установкою. Насамперед, звичайно ж, Біблії: «Світ Біблії заперечує зображення-кумири, її творці відчують Божество як віяння Духа, і в цьому величезна відмінність біблійної мови від мови художньої літератури античності, де панувала саме зображувальність. Алкей писав про те, як прекрасно, коли сонце блищить на мідних шоломах воїнів; у Анакреона любов – «куля пурпурова», кинута Еротом; діва в нього «строкато взута», кучері в неї «чорні» тощо. А що сказати про Гомера, який, будучи, сліпим, моделював у своїй творчості зоровий образ блискучого світу, поклавши початок «живопису словом»: тут сам лише, наприклад, опис меча героя, піхви, вкритої олов'яними та мідними кружками чорного, мов ворон, заліза є самоцінним художнім описом» [1, с.53].

Зокрема можна впевнено сказати, що цікавість до створених людськими руками речей стає індикатором цікавості до людини як такої. Античний поет переходить від світу божеств та демонів, де людина – лише іграшка в руках потужних і незрозумілих сил, до світу, в якому, за висловом філософа Протагора, «людина є мірою всіх речей». Лише після такого перевороту в свідомості Аристотель може закликати літератора спиратися на принцип мімезису – наслідування природних форм, до детального вивчення, як і в науці, навколишнього буття в безлічі його форм. Саме в такому духовному просторі могла виникнути й антична скульптура з її пафосом ствердження краси тілесного. Але звідси – один крок до захоплення світом артефактів, що, наприклад, становить характерну ознаку знаменитої александрійської поезії – цього вінця елліністичної культури.

Подібні митецькі орієнтації спостерігаються не лише у греків, а й в язичницькому словесному мистецтві інших народів. На ранній, усній стадії розвитку художнього слова речі часто слугують фоном дії, який є постійним та незмінним, він не змінюється у деталях в залежності від зміни дійових осіб (наприклад – білокам'яні палати, широке подвір'я, білодубові столи в росій-

ській билині). Втім, інколи деякі речі зосереджують навколо себе дію або принаймні її частину, беручи на себе функцію сюжетотворення – соха Микули Селяниновича, млин, що сам меле, фантастичні «літаки» на зразок летючого килима в російських та іноземних казках.

У фольклорній спадщині давніх слов'ян також простежується пильна увага до предметів, які їх оточували, недарма речові образи у системі вірувань слов'ян займали вагоме місце поряд із образами природи, рослинного та тваринного світу. Світоглядні елементи, такі як анімалізм (надання тваринам людських рис характеру), анімізм (віра в одухотвореність природи) та антропоморфізм (наділення людськими якостями тварин, предметів та явищ природи), створили підґрунтя для давніх вірувань та пов'язаних з ними культових ритуалів. Митрополит Іларіон у своїй праці «Дохристиянські вірування українського народу» зазначав, що «Оці три елементи: анімізм – оживлення, анімізм – одухотворення й антропоморфізм – очоловічення, – становлять основу давнішого дохристиянського вірування, це бачимо в усьому житті і в усіх віруваннях давньої людини, бо все: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірини, каміння, дерева, вітер, зілля й т. ін., – усе це живе, має свою душу, чоловіко-видне» [7, с.14]. Акцентував свою увагу дослідник саме на антропоморфізмі: «Перше віра була в конкретні предмети, – це конкретний антропоморфізм, а пізніш розвинулася й віра в саму ідею цих предметів, в їх духа» [7, с.18], та продовжував «Людина бачила, що камінь мав велику силу, вагу й твердість, і тому він здавна став фетишем, предметом поклоніння. Звідси поставали камінні баби, в чудодійну силу яких вірили» [7, с.37].

Варто зазначити, що міф виступає основною базою язичницького фольклору. У процесі становлення та розвитку народу, формування його філософії і культури міфологічний період був основоположним: людина поступово починала виокремлювати себе у світі природи, намагалася зрозуміти та пізнати світ та свою роль у ньому. Рациональне пояснення явищ природного світу було для неї недоступне, тому вона тлумачила їх керуючись віруваннями, застосовуючи ритуали та магичні дії як засіб впливу на природу.

У такій художній системі деякі речі, за інерцією міфологічного мислення, мають божественне або напівбожественне походження (знаменитий щит Ахілла в «Іліаді», меч Сигурда в скандинавському епосі), що також виділяє їх із ряду речей декоративного фону та надає їм можливість діяти нарівні із персонажами твору [2, с.211]. Водночас у такій «спиритуалізації речей» простежується й інше, протилежне джерело: язичницька віра в чарівні предмети. У малописьменному Середньовіччі, під впливом фольклорної творчості, артефакти щедро й охоче наділяються таємничими властивостями. Середньовічні автори описують кольчуги, які неможливо пошкодити, але, всупереч логіці, ще й зброю, що пробиває оті чарівні лати; чаші, із яких можуть напитися, не облившись, лише вірні своїм дамам лицарі, і т. п.

Проводячи паралелі із давньослов'янським фольклором, можемо стверджувати, що тенденція до зображення чарівних речей простежується і тут: «Вовкулаки ведуть вовче життя, аж поки знову не стануть людьми. У них на шії завжди висить мотузок, і як його розірвати, то вовулак відразу стає людиною» [7, с.186].

Сьогодні такі речі зазвичай поспішно і неточно іменують «міфологізацією», але точніше, мабуть, сказати, що це радше резонанс поезики чарівної казки, ніж міфологізація в повному розумінні цього слова (нагадаймо, що, за В. Проппом, така казка є продуктом десаκραлізації міфу). Язичницький міф в цю пору помирає, розкладається, поступається християнській ідеології, а ось казкове мислення, що знаходить певну опору в «чудесних» моментах, стає «стилем епохи».

Не варто забувати і про символічне наповнення речового образу, адже *realia* тут виступає як носій символіко-алегоричного змісту. На думку, О. Гуревича,

«людина тієї епохи схилилася до змішування духовного і фізичного планів і проявляла тенденцію трактувати ідеальне як матеріальне. <...> І духовні сутності, і їхні земні символи, і відображення однаково об'єктивувалися і розглядалися у якості речей, які можна було співставляти, малювати із однаковою мірою чіткості та натуралістичності» [6, с.96]. Водночас це відкривало шлях активному моделюванню в літературному тексті багатого й різнобарвного предметного світу: він-бо розумівся як відлуння духовного простору: «Прикраси ідолів були різні; звичайно це були грубо зроблені статуї, часом прибрані в одягу, часом узброєні списками, мечами чи просто з палицями в руках, а деякі були з рогом або з чашею в руці (ріг – символ сили, чаша – Доля). Круг ідолів бували священні військові предмети: прапори, шити, списи, роги й т. ін.» [7, с.154].

Крім того, в українському фольклорі досить помітне і ритуальне забарвлення побутового речового образу. В духовній культурі українців обряди та ритуали виступали регуляторами поведінки людей у суспільстві та у родині. Найважливіші обряди пов'язані із сватанням, весіллям, народженням дитини та похороном. Предмети, які використовувалися у цих обрядах наділялися надприродними властивостями та виконували важливі магичні функції, які були відлунням древнього культу предків: «У хаті деякі частини її набирали великого значення. Піч стала річчю ритуальною, – це родинний вітвар, де знаходяться боги родинного вогнища. Ось тому піч грає важливу роллю в домовому ритуалі, напр. при сватанні: дівчина її «колупає», ніби просячи ради й заступництва в домовика. Коли молода вперше входить до хати молодого, то приносить і чорну курку з собою, яку впускає під піч, де знаходиться домовий бог, – це йому жертва від нового члена родини ... Поріг – границя хати, за ним уже чужий бог, тому й поріг грає роллю при ритуальних обрядах, напр. на весіллі, на Похоронах. Виносячи покійника з хати, конче стукають тричі труною об поріг, щоб покійник уже не вертався до хати.

Стіл у хаті – шанована річ, це хатній престіл; на нього не можна класати нічого нечистого, крім їжі. Поважається й сволок; об нього б'ють короваєм, б'ють і дитиною, щоб добре росла. Сама хата, як така, завжди в повазі, – до неї можна зайти тільки з непокритою головою, свистати в хаті не можна

Навіть та річ, що буває на людських очах, може бути наврочена злими очима, напр. добра скрипка може від цього легко тріснути, а щоб того не сталося, треба зачарувати її від пристріту» [7, с.125-126].

Отже, підсумовуючи результати нашого дослідження, зазначимо, що генеза речового образу на ранньому етапі становлення літератури характеризується простотою натуралістичного опису, де образи предметів стоять поряд із образами рослинного і тваринного світу, речі часто слугують фоном дії, який є постійним та незмінним, але інколи вже можуть приймати участь у сюжетотворенні. Пануючий у той час міфологічний період сприяв «спиритуалізації речей», в основі якої лежить язичницька віра в чарівні предмети. Власне починає формуватися система символічна, багатопланова, в якій реальний світ і реальний предмет є носіями інших, духовних значень і речові образи втрачають самодостатність, властиву античному «живопису словом». Ми зіштовхуємося із досить розгалуженими описами сакральних або ритуальних речей, яким приписується таємнича сила й значущість, при всій простоті «натуралістичного» опису.

Список використаних джерел:

1. Абрамович С.Д. Біблія як форманта філологічної культури. Чернівці : Рута, 2002. 230 с.

2. Белецкий А.И. Избранные труды по теории литературы. Москва : Просвещение, 1964. 453 с.
3. Вартанов А.С. О соотношении литературы и изобразительного искусства. *Литература и живопись*. Ленинград : Наука, 1982. С. 5-31.
4. Гегель. Сочинения. Москва : Соцэргиз, 1958. Т.14: Лекции по эстетике. 440 с.
5. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. Ленинград : Советский писатель, 1979. 222 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
7. Митрополит Іларіон (І. Огієнко) Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. 2-е вид. Київ : Обереги, 1994. 424 с.
8. Уемов А.И. Вещи, свойства и отношения. Москва : Издательство АН СССР, 1963. 184 с.
9. Чудаков А. П. Предметный мир литературы (К проблеме категорий исторической поэтики). *Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения*. Москва : Наука, 1986. С. 251-291.

In the article the author refers to the theory of literary image and examines the peculiarities of the development of an object image in the genesis. An attempt to characterize the object image at the oral stage of the development of the literary word and in folklore in particular is made. An analysis of the functioning of an object image under the influence of mythological consciousness is carried out and a number of its features are revealed.

The task of a specific historical study of various literary solutions of an object image doesn't often lie in the field of attention of the researchers. In particular, this approach is practically unpopular in Ukrainian science. Philosophical and aesthetic aspects, problems of motivational, genre, world of man and the world of nature – all these factors, as a rule, are in the center of examination of literary critics. One can confidently state that the problem of the writer's object world, as a rule, is insufficiently investigated – both in historical and in theoretical facets.

As we have already noted, the saturation of the object space and the subjectivity of the object image within a particular literary and artistic program is different. Observing the situation in the diachronic section allows you to imagine this fact particularly convincingly. Therefore, the objective of our article we recognize in the consideration of the features of the object image in the genesis at an early stage of the literature development.

Summing up the results of our study, we note that the origin of the object image at an early stage of the literature is characterized by the simplicity of a naturalistic description, where the images of objects stand next to the images of the plant and animal world, things often serve as a background of action, that is considered to be constant and unchanged, but can sometimes take participation in the plot creation. At that time, the mythological period contributed in a great measure to the «spiritualization of things», which is based on pagan belief in magic objects.

Key words: literary image, object image, folklore, development, myth.

Отримано: 17.09.2018 р.